

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

ДО МОГО ЧИТАЧА/МОЄЇ ЧИТАЧКИ

Дорогий друже/дорога подруго! Я — твоя нова Читанка. У четвертому класі ти відкриєш для себе таємниці творення світу і людини, перегорнеш сторінки історії рідної України, ознайомишся з народними звичаями, здійсниш фантастичні мандрівки разом із персонажами оповідань і повістей. Ми з тобою ще раз увійдемо в коло мудрих і прекрасних думок у творах видатних письменників, глибше відчуємо красу рідного слова, навчимося розрізняти літературні жанри та види усної народної творчості. Нашими друзями стануть герої відомих книг.

Але найголовніше — ти зможеш творити разом зі мною і поповнювати мою Скарбницю смішинками, віршами, загадками, оповіданнями, казками, малюнками.

Крім того, я — незвичайна Читанка: в мене є електронна версія, в якій позначка «Чарівний ключик» допоможе тобі знайти тлумачення **виділеного** у тексті слова. А ще тут ти зможеш прослухати деякі твори, озвучені професійними акторами, та записи пісень, подивитися мультиплікаційні фільми, створені за сюжетами народних і літературних творів, та уривки з художніх фільмів, заглянути в картинну галерею.

Радості тобі від мандрівки у світ чудес!

Твоя Читанка

РІДНА МОВА

Спитай себе, дитино, хто ти є, —
і в серці обізветься рідна мова;
і в голосі яснім ім'я твоє
просяє, наче зірка світанкова.

З родинного гнізда, немов пташа,
ти полетиш, де світу далечизна,
та в рідній мові буде вся душа
і вся твоя дорога, вся Вітчизна.

У просторах, яким немає меж,
не згубишся, як на вітрах полова,
моря перелетиш і не впадеш,
допоки буде в серці рідна мова.

Дмитро Павличко

Прислів'я

- ◆ Світ — велика родина.
- ◆ Світ співучий, як соловейкове серце.

СВІТ НАРОДИВСЯ ДЛЯ МЕНЕ

Сонце — золоте яєчко в небі —
Всім довкола радість засіває,
І в його промінні все зростає.
Так сотворений цей світ для тебе!

ОСІННЄ ЛИСТЯ ОБЛІТАЄ

Осінь листя облітає,
бо відлетіли вже пташки.
Трава у лузі догоряє,
чорніють верби край ріки.

Скінчилось літо! Що весною
колись завітло — відцвіло.
І ми дивуємось з тобою:
весни неначе й не було!

Минають дні, минають квіти, —
бо є початок і кінець.
Поглянь у небо: зорі світять,
із місяцем ведуть танець.

Фото Всесвіту

Чи є у зір весни початок
і день народження зірок?
Чи можуть ці зірки згасати,
як пелюстки земних квіток?

Дивлюся в небо фіалкове
і зрозуміти хочу світ.
Вже моє серденько готове
в космічний рушити політ!

Я хочу все на світі знати!
Коли з'явилася Земля?
Як виникли стрімкі Карпати?
Як світить сонечко здаля?

Як народились в світі люди,
рослини, звірі і пташки?
І доки нам світити будуть
у небі синьому зірки?

Марія Чумарна

Зверни увагу на вірш, яким починається розділ. Чому перші літери у рядках виділені? Як називається вірш, назву якого можна прочитати за першими літерами в рядках?

ЗАВДАННЯ НА ВИБІР

1. Розкажи, що тобі відомо з прочитаних книжок чи побачених фільмів про світ, в якому живеш, про небесні світила, про таємниці Всесвіту, які тебе цікавлять.
2. Придумай усну історію виникнення Землі, Сонця і Місяця.
3. Напиши коротку казку «День народження зірок».

Загадка

На синьому полі золота пшениченька сходить.

Подивись неймовірно цікавий відеоролик про створення Всесвіту.

КАЗКИ, МІФИ І ЛЕГЕНДИ ПРО ТВОРЕННЯ СВІТУ

З давніх-давен люди, сидючи вечорами біля вогнища чи на порозі своєї хатини, задивлялися на зорі та уявляли собі, що десь там, у небі, небесна родина теж зараз вечеряє і поглядає у бік нашої Землі.

Ще до того, як з'явилися перші книги, бабусі та дідусі, матусі й татусі розповідали дітям на ніч таємничі історії. Це були розповіді про те, як творився світ, як у ньому народилися рослини і тварини, а згодом — люди. Найдавніші перекази про створення світу, виникнення життя на Землі називають **міфами**.

Історії про героїчні подвиги богатирів та мандри в різних світах, які любляють діти, іменують **казками**. Казка (як розповідали давні міфи) була матір'ю нашої мови. А з мови, з кожного промовленого Казкою слова народилося все живе: гори, моря і ріки, рослини, тварини та навіть люди, бо їхнє життя не могло існувати без мови.

Давні усні оповіді про важливі події звать **переказами**: від слова «переказувати» чи «переповідати». Згодом люди почали придумувати невеликі оповідки про походження назв річок та озер, гір і долин, селищ і містечок, навіть дерев і рослин! Їх в народі називали **легендами**.

Короткі повчальні життєві історії називають **оповідками**, **притчами** чи **байками**, а зовсім коротенькі — **анекдотами**, **жартами**, **загадками**, **скоромовками** та **прислів'ями**.

Отож, я — твоя Читаночка — запрошую в мандрівку світом міфів, казок, переказів, легенд, притч і байок!

Які цікаві історії, казки та оповідки ти знаєш? Чи подобається тобі читати казки, оповідання про чарівні пригоди? Чи відомо тобі щось про назву твого міста, села?

Розкажи про незвичайну пригоду, яка трапилася з тобою. Спробуй розповісти чи записати історію про своє село чи місто, вулицю, річку, ставок, дерево біля дому.

КОЛИ НЕ БУЛО З НАЩАДА СВІТА

Українська стародавня колядка

Коли не було з нащада світа,
тоді не було ні неба, ні землі,
а тільки було синєє море,
а серед моря — зелений явір.
На явороньку — три голубоньки,
три голубоньки радоньку радять,
радоньку радять, як світ **снoвати**:
— Та спустімося на дно до моря,
та дістанемо дрібного піску.

**Дрібний пісочок посіємо ми,
та нам станеться чорна землиця.**

Та дістанемо золотий камінь,
**золотий камінь посіємо ми, —
та нам станеться ясне небонько.**

Ясне небонько, світле соненько,
світле соненько, ясен місячик,
ясен місячик, ясна зірниця,
ясна зірниця, дрібні зіздрочки.

Нащáдо — велика темрява, з якої народився світ.

Об'єднайтесь у дві групи. Кожна група обговорює одну з виділених у вірші фраз, висловлює свої уявлення про створення неба та землі, створює власні презентації на цю тему в малюнках, відеороликах, фантастичних історіях.

Про що радилися три голубоньки?

Послухай колядку у виконанні Ніни Матвієнко.

РОД-ВСЕДЕРЖИТЕЛЬ, БІЛОБОГ І ЧОРНОБОГ

Давньоукраїнський міф

Коли ще не було землі, а тільки великий Океан розли-
вався довкола, летіли по небу три соколи: Род-Все-
держитель, що все народжує і утримує в космосі, та його
сини Білобог і Чорнобог. Батько дорогу вибирав, а сини
несли у дзьобах сніп колосся та жменьку землі. Колосся
ніс Сокіл-Білобог, а землю — Сокіл-Чорнобог.

І впустив землю Чорнобог, і впала вона на дно моря.
І з волі Сокола-Рода перекинувся Чорнобог у сизого се-
лезня та пірнув на морське дно. Виніс Чорнобог землю
з морського дна, і піднявся посеред Моря-Окіяну острів
Буян. А на тому острові з волі Вседержителя утворилася
біла Гора, а на вершині гори виріс Прадуб. Так було ство-
рено землю посеред безмежного Океану і розділено час
на день і ніч.

Тоді Білобог, перекинувшись сизим селезнем, піднявся
до Небес, кинув зерно — і впало воно в чорнозем, спов-
нене ярої сили. А Сокіл-Род сів на вершині Прадуба і став
правити створеним світом.

Коли земля заселилася різними створіннями і людьми,
наказав Сокіл-Род своїм синам наділити все створене ду-
шами, які є частками самого Рода, — як він, безсмертними.
Дав їм золотого молота і велів бити по каменю, що лежав
біля підніжжя Прадуба. Вдарив Білобог — і золоті іскри
в небо злетіли. Вдарив Чорнобог — злетіли чорні ворони
та розповзлися змії.

З того часу душі людей, що живуть у світлі Правди,
схожі на золоті іскри, а душі тих, хто живе у Кривді, — на
чорних воронів.

Чи справді душі людські обирають, якою дорогою їм хо-
дити, — дорогою Правди чи дорогою Кривди? Як, на твою
думку, живе людина по правді?

Чи є в тексті незрозумілі слова? Дізнайся про це у «Тлу-
мачному словнику».

❧ ЯК ВИНИКЛО ЖИТТЯ НА ЗЕМЛІ ❧

Багато міфів і казок стверджують, що світ народився з велетенського золотого яйця. Може, спершу це було наше Сонце чи Галактика? Підказку шукай у казці «Яйце-райце».

А зараз спробуй уявити собі, як виглядала Земля на початку. Спершу вона вкрилася травою і квітами, потім на ній виросли дерева, з'явилися тварини, а найпізніше у світ прийшла людина.

Міфи різних народів, як і український міф про Білобога та Чорнобога, розповідають про наш земний світ як про чарівне велетенське дерево, у верховітті якого живуть небесні птиці. Нагорі — небесний світ. Земний міститься у стовбурі світового дерева, а в його корінні — підземний світ. У наших з тобою предків дерево світу називалося Прадубом або Ясенем. Тому і нашу Землю ми часто називаємо Ясен Світ.

Хто ж засіяв ті перші дерева, з яких почалося життя рослин, звірів і людей? Звичайно, це були володарі неба. А «дерево світу» наші матусі та бабусі вишивають на рушниках і сорочках, малюють на писанках.

СОТВОРЕННЯ СВІТУ

З «Книги Буття» Старого Завіту

На початку сотворив Бог небо і землю. Земля ж була пуста і порожня, та й темрява була над безоднею, а дух Божий ширяв над водами.

І сказав Бог: «Нехай буде світло!» І настало світло. І побачив Бог світло, що воно добре, та й відділив Бог світло від темряви. Назвав же Бог світло — день, а темряву назвав ніч. І був вечір, і був ранок — день перший.

Тоді сказав Бог: «Нехай посеред вод буде твердь, і нехай вона відділяє води від вод!» І зробив Бог твердь, і відділив води, що під твердю. Тож сталося так. І назвав Бог твердь — небом. І був вечір, і був ранок — день другий.

Тоді сказав Бог: «Нехай зберуться води, що під небом, в одне місце, і нехай з'явиться суша». І так сталося. І назвав Бог сушу — земля, а збір вод назвав морями. І побачив Бог, що воно добре. І сказав Бог: «Нехай земля зростить рослини: траву, що розсіває насіння, і плодові дерева, що родять плоди з насінням за їхнім родом на землі». І так сталося. І вивела земля з себе рослини: траву, що розсіває насіння за своїм родом, і дерева, що родять плоди з насінням у них за їхнім родом. І побачив Бог, що воно добре. І був вечір, і був ранок — день третій.

Тоді сказав Бог: «Нехай будуть світила на тверді небесній, щоб відділяти день від ночі, й нехай вони будуть знаками для пір (року), для днів і років; нехай будуть світила на тверді небесній, щоб освітлювати землю». І так сталося. І зробив Бог два великі світила: світило більше — щоб правити днем, а світило менше — щоб правити ніччю, і також зорі. І примістив їх на тверді небесній, щоб освітлювати землю, та правити днем і ніччю і відділяти світло від темряви. І побачив Бог, що воно добре. І був вечір, і був ранок — день четвертий.

Тоді сказав Бог: «Нехай кишать води живими створіннями й нехай птаство літає над землею попід твердю небесною». І сотворив Бог великих морських потвор і всілякі живі створіння, що повзають та кишать у воді, за їхнім родом, і всіляке птаство крилате за його родом. І побачив Бог, що воно добре; і благословив їх Бог, кажучи: «Будьте плідні і множтеся та наповняйте воду в морях, і птаство нехай множиться на землі». І був вечір, і був ранок — день п'ятий.

Створення світу. Ян Брейгель молодший

Тоді сказав Бог: «Нехай земля виведе з себе живі створіння за їхнім родом: скотину, плазунів і диких звірів за їхнім родом». І сталося так. І сотворив Бог диких звірів за їхнім родом, скотину за родом її, і всіх земних плазунів за їхнім родом. І побачив Бог, що воно добре. Тож сказав Бог: «Сотворімо людину на наш образ і на нашу подобу, і нехай вона панує над рибою морською, над птаством небесним, над скотиною, над усіма дикими звірами й над усіма плазунами, що повзають на землі».

І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх. І благословив їх Бог і сказав їм: «Будьте плідні й множтеся, і наповняйте землю та підпорядковуйте її собі; пануйте над рибою морською, над птаством небесним і над усяким звіром, що рухається по землі».

Потому сказав Бог: «Ось я даю вам усяку траву, що розсіває насіння по всій землі, та всяке дерево, що приносить плоди з насінням: вони будуть вам на поживу. Всякому дикому звірові, всякому небесному птаству, всьому, що повзає по землі й має в собі живу душу, я даю на поживу

всяку зелень трав». І так сталося. І побачив Бог усе, що сотворив: і воно було дуже добре. І був вечір, і був ранок — день шостий.

Так закінчено небо і землю з усіма її оздобами. Бог закінчив сьомого дня своє діло, що його творив, і спочив сьомого дня від усього свого діла. І благословив Бог сьомий день, і освятив його; того дня спочив Бог від усього свого діла.

Таке було походження неба і землі, коли сотворено їх.

Коли Господь Бог творив небо і землю, не було ще на землі ніякої польової рослини, бо Господь Бог не посилав дощу на землю, і не було людини, щоб порати землю. Але виходила волога з землі й напувала всю поверхню землі.

Тоді Господь Бог утворив чоловіка з земного порошу та вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою. Господь Бог насадив сад у Едемі, на сході, й оселив там чоловіка, що його утворив.

І виростив Господь Бог із землі всяке дерево, принаadne на погляд і добре для поживи, і дерево життя посеред саду та й дерево пізнання добра і зла.

Панувати — тут: господарювати, порядкувати, творити.

Об'єднайтесь у шість груп. Кожна група готує розповідь та ілюстрації до розповіді про те, що відбувалося у світі упродовж днів творення.

Зверни увагу на різницю у створенні рослин, тварин і людей. Чи брала земля участь у творенні? А вода?

Чим відрізняється людина від усіх інших створінь? Чи дозволено їй вбивати інших живих істот? Що даровано Богом людині як їжа? Як ми ще називаємо Едемський сад?

Поміркуй, для чого у своєму саду Бог посадив порядок з деревом життя дерево пізнання добра і зла. Як ти намалюєш ці дерева?

ЗМІСТ

До мого читача/моєї читачки	3
Рідна мова. Дмитро Павличко	4

СВІТ НАРОДИВСЯ ДЛЯ МЕНЕ

Осіньне листя облітає. Марія Чумарна	5
Казки, міфи і легенди про творення світу	7
Коли не було з нащада світу. Українська стародавня колядка	8
Род-Вседержитель, Білобог і Чорнобог. Давньоукраїнський міф	9
Як виникло життя на Землі	10
Сотворення світу. З «Книги Буття» Старого Завіту	10
Думає сонце житом-пшеницею. Микола Руденко	15
Перекази та легенди рідного краю	15
Про велетів і майбутніх людей. Переказ	16
Лелеки. Легенда	16
Соловейко. Легенда	16
Звернення. Дмитро Павличко	17
Ну й гарно все придумав Бог! Галина Кирпа	18

Я НАРОДИВСЯ ДЛЯ СВІТУ

Перші люди на Землі	19
Про перших людей. Із книги індіанців кіче «Пополь-Вух»	20
Яйце-райце. Українська народна казка	23
Вислови про мову	29
Сила слова. Народна притча	30

Я СВІТУ У ПРИГОДІ СТАНУ

В казковім світі. Марія Чумарна	31
Які бувають казки	33
Ілля Муромець. Українська народна казка	34
Золота пшениця. Українська народна казка	38
Про самарянина. Євангельська притча	40
Годинникові колеса. Літературна притча. Григорій Сковорода	41
Корінь і стебло. Народна притча	41

РОЗКАЖУ ВАМ БАЙКУ

Байка про байку. Іван Франко	43
Лисиця і ворона. Байка. Езоп	48
Муха і Бджола. Байка. Леонід Глібов	50

МИ — ОДНІЄЇ КРОВІ

Пахне ліс осінній. Мирослава Кулик	51
Гусенятко. Оповідання. Микола Вінграновський	52
Гавеня і Соловей. Василь Сухомлинський	57

КОЛИ ЩЕ НЕ БУЛО ПИСЬМА

Перші писемні знаки	59
Як написали найпершого листа. Уривок з оповідання. Редьярд Кіплінг	60
Предметні листи	66
Знамениті дари. За Геродотом	67

Найдавніші українські книги	68
Повчання дітям. <i>Князь Володимир Мономах</i>	68
Ярослав Мудрий. <i>Віктор Близнець</i>	70
Наша столиця — Київ. <i>Анатолій Григорук</i>	71

ГЕРОЙСЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ

Герої не вмирають.....	73
Воевода Дмитро. <i>Уривок з поеми. Володимир Малик</i>	74
Король Данило. <i>За Антоном Лотоцьким</i>	75
Гей, там на горі Січ іде. <i>Українська народна пісня</i>	76
Запорозька Січ. <i>Марія Хоросницька</i>	77

З НОВИМ РОКОМ, З КОЛЯДОЮ!

Зимові свята	79
Як дзвенять сніжинки. <i>Оповідання. Василь Сухомлинський</i>	80
Колядуємо та віншуємо.....	81
Колядка.....	81
Посівання	81
Віншування.....	82

ФАНТАСТИЧНІ МАНДРІВКИ У СВІТІ ЧУДЕС ТА КОСМОСІ

Новорічні дива	83
Діамант феї Дарини. <i>Уривок з повісті. Марія Чумарна</i>	84
Подорожі та мандрівки.....	94
Як Іван до Сонця ходив. <i>Українська народна казка</i>	94
Зірка на ім'я Сонце. <i>З книги «Планета Земля»</i>	98
Український робінзон.....	99
Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові. <i>Уривок із повісті. Ігор Федів та Вал. Злотополец</i>	100
Пригоди Аліси в Дивокраї. <i>Уривки з повісті. Льюїс Керрол</i>	105
Маленький принц. <i>Уривки з повісті. Антуан де Сент-Екзюпері</i>	110
Про астероїди. <i>З «Енциклопедії»</i>	117
Стародавня астрономія. <i>Із книги «Найцікавіше про космос»</i>	117
Планета рожевого світанку. <i>Казка. Марія Чумарна</i>	118

ЛІТЕРАТУРНЕ КОЛО

Улюблені письменники.....	125
Колись весною на Волині. <i>Леся Храплива</i>	126
Конвалія. <i>Уривок. Леся Українка</i>	129
Хотіла б я піснею стати... <i>Леся Українка</i>	130
Що воно там, за горою? <i>Уривок з повісті. Тарас Шевченко</i>	131
І досі сниться... <i>Тарас Шевченко</i>	134
Ой діброво, темний гаю! <i>Тарас Шевченко</i>	135
Лисичка і Рак. <i>Казка. Іван Франко</i>	136
Розвивайся, лозо, борзо. <i>Іван Франко</i>	137
Синові. <i>Максим Рильський</i>	137
Як Дуб із Вітровієм бився. <i>Уривок. Павло Тичина</i>	139
Веселий дощ. <i>Ліна Костенко</i>	140
Про мову. <i>Анатолій Камінчук</i>	141
Брат знаменитого воротаря. <i>Михайло Слабошпицький</i>	142

Я — ТВОЯ КРОВИНКА, УКРАЇНО

З Україною в серці.....	149
Дорога історії. Валерій Шевчук.....	150
Рідний край. Микола Чернявський.....	152
Наш прапор. Дмитро Павличко.....	152
Казка про рідний край. Калмицька народна казка.....	152
Усе моє, все зветься Україна. Ліна Костенко.....	154
Слова великих українців про рідну землю.....	154
Молитва за Україну. Олександр Кониський.....	155
Чого мене навчила читанка.....	156
Відгадки до загадок.....	156

У підручнику використані такі джерела:

- С. 4, 17, 152. Павличко Д. Твори для дітей. — Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2018. — 152 с.
- С. 8. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — Вінніпег; Торонто, 1964. — Т.1 — С.69-70.
- С. 10. Екер Яків. Біблія для дітей. Вибір біблійних оповідань. — К.: Центр навчальної літератури, 2020. — 58 с.
- С. 14. <https://web.archive.org/web/20210222155656/https://vseua.info/kartina-hata-v-bogdanivtsi/>
- С. 18. Кирпа Г. Ну й гарно все придумав Бог. — К.: Веселка, 2015. — 56 с.
- С. 22. <https://web.archive.org/web/20201025023253/http://museum.net.ua/kartina/utro-na-donce-1900-e/>
- С. 40, 41. <https://web.archive.org/web/20210223080627/https://bible-lessons.in.ua/prutchi.html>
- С. 43, 136, 137. Франко І. Коли ще звірі говорили. — Навчальна книга – Богдан: Тернопіль, 2014. — 180 с.
- С. 48. Езоп. Байки Езопа в переказі О. Виженка. — Час Майстрів: Харків, 2020. — 88 с.
- С. 50. Глібов Л. Байки. — К.: Центр навчальної літератури, 2020. — 160 с.
- С. 52. Вінграновський М. Гусенятко. — К.: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2011. — 36 с.
- С. 57, 80. Сухомлинський В. Я розповім вам казку... Філософія для дітей. — Школа: Харків, 2016. — 576 с.
- С. 68. Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича. — К.: МАУП, 2006. — 312 с.
- С. 70. Близнець В. Вибрані твори: В 2 т. — К.: Веселка, 1983
- С. 71. https://web.archive.org/web/20210326153540/https://www.pslava.info/Kyiv_019,150627.html
- С. 74. <https://web.archive.org/web/20200925005654/https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5896>
- С. 78. Хоросницька М. Матусина радість. Вірші для дітей. — Львів: Каменяр, 1991. — 49 с.
- С. 100. Федів І., Злотополец Вал. Син України. — Львів: Просвіта, 1992. — 184 с.
- С. 126. Храплива Л. Вітер з України: Казки й оповідання. — Мюнхен, 1959.
- С. 131. Українка Л. Вибрані твори: у 3 т. Т. 3: Переклади. Проза / Леся Українка. — Київ: Держ. літ. вид-во, 1936. — 423 с.
- С. 137, 139, 155. Тичина П., Рильський М. Вибране. — К.: Фоліо, 2011. — 538 с.
- С. 140, 154. Костенко Л. Триста поезій. — К.: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2019. — 416 с.
- С. 142. Слабошпицький М. Брат знаменитого воротаря. — К.: Ярославів вал, 2014. — 40 с.
- С. 152. Чернявський М. Ф. Твори. Т. 9: У Зеніті (1897-1914): поезії. — Харків: Рух, 1930. — 269 с.
- С. 154. Сосюра В. Любіть Україну! — К.: Знання, 2019. — 223 с.

Фото:

- Freepix: С. 6. Realistic-galaxy-background © pikisuperstar; С. 8. Night-black-sky-with-moon-stars © starline;
С. 44. Red-fox-cub-looking-camera-sunny-meadow-summer © Wildmedia; С. 46. African-lion-national-park-south-africa © byrdyak.
- Wikipedia: С. 12. «Бог створює Сонце, Місяць і зірки» Ян Брейгель-молодший; С. 17. Соловей стародавнього Углича © cheloVechek/talk, ліцензія CC BY-SA 4.0; С. 35. Монумент Іллі Муромцю розташований у Києві в парку «Муромець» © VolodymyrZhuravel, ліцензія CC BY-SA 4.0; С. 39. Пшениця тверда © MarkusHagenlocher, ліцензія CC BY-SA 3.0; С. 46. Молодий європейський їжачок © Michael Gäbler, ліцензія CC BY-SA 3.0; С. 58. Trush nightingale © Vogelartinfo, ліцензія GFDL 1.2; С. 117. Приблизні розміри планет Сонячної системи одна відносно одної та Сонця. © WP - Planets2008.jpg, ліцензія CC BY-SA 3.0 С. 129. Convallaria majalis © Aha, ліцензія CC BY-SA 3.0. С. 145. Goal keeper in action. (Youth game in Germany) © Torsten Boltен, AFpix.de, ліцензія CC BY-SA 3.0